

Неоснователното обогатяване в международното частно право

Деян Драгиев

сп. „Търговско право“, 1/2015 г.

1. Квалификация

Квалификацията има за цел разкриване на понятието за неоснователно обогатяване, т.е. какво представлява неоснователното обогатяване и какви са бележите, според които сезиран орган ще установи, че е изправен именно пред случай на неоснователно обогатяване.

1.1. Квалификацията на неоснователното обогатяване в различните правни системи

1.1.1. Континенталната (романогерманска) правна доктрина достига до сравнително хармонизирано и единно понятие за неоснователно обогатяване, чиито корени са в римското право. То е познавало както т.нар. кондикционни искове (*condictio indebiti*, *condictio causa data causa non secuta*, *condictio sine causa* и др.), приложими при прякото преминаване на имущество между лица, така и иска *actio de in rem verso*, приложим без пряко преминаване на имущество в случаите на обогатяване. В съвременните континентални системи е реципирано разбирането, че при наличие на разместване на имуществени блага, при което едно лице се обогатява, а друго – обеднява, размерът на разместването подлежи на възстановяване от обогатилия се, ако липсва правно основание за това разместване¹, но и когато реализираното се обогатяване е без правно основание, в случаите, когато няма пряко предаване на блага (основавайки се така на иска *actio de in rem verso*)².

1.1.2. Общото (англосаксонското) право обаче има различно разбиране за този институт³. Всъщност неоснователното обогатяване - така, както се разбира в правните системи в континентална Европа - съдържа елементи, отговарящи на няколко различни института на Общото право. На първо място, съществува т.нар. „unjust enrichment“ („несправедливо обогатяване“). Това е понятие с по-широк обем от „неоснователно обогатяване“⁴, то се интересува не толкова от липсата на правно основание, а от

¹ Вж. напр. R. Zimmermann, *The Law of Obligations, Cape Town*, 1996, стр. 889-891; Ernst von Caemmerer, *Problèmes fondamentaux de l'enrichissement sans cause*, *Revue internationale de droit compare*, 18 (1966) 573-592.

² До това заключение френското право стига чрез съдебната практика въз основа на принципа на справедливостта (делото *Boudier*, 15.06.1892 г.); от друга страна, нормативният израз на правилото в Германския граждански законник (чл. 812) говори единствено за (липса на) правно основание. Затова може да се приеме, че обръщането на френската съдебна практика към справедливостта е етап в процеса на развитието на съвременното понятие за неоснователно обогатяване; и че критерият за „основание“ е правен, а не морален - дори разместването/обогатяването да е свързано с неправни явления (напр. нравствен дълг като в чл. 55, ал. 2 ЗЗД), щом са инкорпорирани в правна норма, то става въпрос за наличие или липса на правно основание

³ Вж. напр. D. Johnstone, R. Zimmermann, *Comparative Law of Unjustified Enrichment*, Cambridge University Press, 2004, стр. 3-30

⁴ Вж. главно F. Giglio, *A systematic approach to “unjust” and “unjustified” enrichment*, *Oxford Journal of Legal Studies* 23 (2003) 455-482, 459-460; вж. още G. Panagopoulos, *Restitution in private international law*, Oxford University Press, 2000, стр. 181-82. Ако Общото право третира неоснователното обогатяване като „unjust enrichment“, то за континенталното всъщност става въпрос за „unjustified enrichment“, т.е. без основание, без оправдание. Корените на разликата могат да бъдат изведени още от влиянието на

наличието на т.нар. „unjust factors” (несправедливи причини)⁵. То включва получаване на блага без правно основание за това, но също така покрива хипотези на поведение, което е правомерно с оглед на т.нар. „common law”⁶, но неприемливо за т.нар. „equity” („право на справедливостта“), изобщо морално укоримо поведение, а не просто липса на правно основание. Правото на справедливостта, област в Общото право, разрешава казуси, при които приложението на правните норми („common law”) водят до несправедлив резултат, т.е. има корективна функция⁷. Затова в неговия „инструментарий” е и т.нар. „restitution” („възстановяване”), т.е. връщане на полученото без правно (или морално) основание⁸. Например „common law” не възприема грешката като основание за възстановяване, имуществено разместване при грешка не подлежи на реституция⁹. Защита обеднилият се може да търси тогава единствено от „equity”, което допуска реституция, но не от правни (липса на правно основание), а от нравствени съображения. Това „възстановяване” обаче се реализира по съществено различен път - чрез института на т.нар. тръст. В този случай става въпрос за разновидности на тръста, наричани „резултантен”¹⁰ и „конструктивен”¹¹ тръст. При тях по силата на фикция се приема, че обогатеният е формално собственик на полученото благо, но между него и обеднилото се лице възниква фидуциарно отношение¹², така че във вътрешните им отношения той е единствено „гол” собственик. При поискване е длъжен да прехвърли съответното благо на доверителя (обеднилия се), макар и пред третите лица той да се легитимира като собственик. Чрез това прехвърляне се реализира реституцията.

римскоправните кондикции над континенталното право, което влияние Общото не е търпяло (или поне не в същата степен). Друг анализ сочи неоснователното обогатяване като повлияно от кондикциите в римското право, докато понятието за „unjust” следва от друг римскоправен институт – *actio de in rem verso* (вж. F. Giglio, *A systematic approach to “unjust” and “unjustified” enrichment*, Oxford Journal of Legal Studies 23 (2003) 459-460), към което отношението на романогерманските системи е колебливо.

⁵ Пространен анализ вж. в D. Johnstone, R. Zimmermann, *Comparative Law of Unjustified Enrichment*, Cambridge University Press, 2004, стр. 37-75; A. Tettenborn, *Law of Restitution in England and Ireland*, Cavendish Publishing, 2002, стр. 13-17. Такива примерни unjust factors са грешка, измама, противоправност, др. Кръгът от unjust factors е по-скоро казуистичен и развит чрез съдебната практика.

⁶ „Common law” е понятие с множество значения, например: като название на правните системи, развили се от и под влиянието на английското право; като този дял от Общото право, който се е развил посредством съдебната практика и съдебните прецеденти; тази част от частното право, която се отнася предимно до облигационни и вещноправни отношения. Тук се използва да обозначи дял от частното право, развил се в средновековна Англия въз основа на местните обичаи при слабо влияние на римското право, който е бил прилаган стриктно от средновековните съдилища. Правото на справедливостта се е развило в негов противовес с цел да коригира неприемливи от гледна точка на морала резултати от приложението на „common law” като е взимствало определени принципи от римското право, което до немалка степен се дължи и на каноничното право.

⁷ Вж. Alisdair Hudson, *Equity and Trusts*, 2010, стр. 3-6

⁸ Вж. Alisdair Hudson, *Equity and Trusts*, 2010, стр. 1168-1170

⁹ Вж. Alisdair Hudson, *Equity and Trusts*, 2010, стр. 493-497. Тази позиция на английското право в наши дни обаче е силно разколебана.

¹⁰ Резултантният тръст е основан на презумпция, според която се счита, че полученото благо е предмет на връщане, доколкото липсва причина за получаването му. Вж. Alisdair Hudson, *Equity and Trusts*, Cavendish, 2010, стр. 453-497.

¹¹ Конструктивният тръст е основан изцяло на фикцията, че не е допустимо да се задържат предадени без основание блага, а получилият има ролята на „управител” на полученото благо (макар нито едно от двете лица да не е имало волята да се постигне подобно разпределение). Конструктивният тръст се прекратява с волеизявление на обеднилия се, който е бенефициер на тръста. Вж. Alisdair Hudson, *Equity and Trusts*, 2010, стр. 497-584.

¹² Вж. за фидуциарните отношения В. Таджер, *Гражданско право на НРБ. Обща част. Дял II*, С., 2001, стр. 512; за фидуциарните сделки К. Таков, *Доброволно представителство*, С., 2006, стр. 107-114

1.1.3. Други правни системи извън континенталното и Общото право, включително и тези, които търпят смесено влияние на континентално и Общо право, показват разнообразни разбирания за института на неоснователното обогатяване, особено с оглед на понятието за основание. Достатъчни примери да илюстрират това разнообразие са правните системи, които са силно повлияни от исляма, като например правото на Саудитска Арабия, според което неоснователно обогатяване е всякакво получаване на блага, при което получилият има физическо или икономическо надмощие (т.е. не става дума за несъществуване на правно основание; неоснователното обогатяване тук обхваща дори и престации въз основа на формално валидни сделки), или правото на Индия, според което това неоснователното обогатяване представлява получаване на блага в противоречие с добросъвестността¹³.

1.2. Квалификацията във връзка с правната конструкция на института

1.2.1. Правната конструкция, от която следва да бъдат извлечени квалифициращите признаци на понятието „неоснователно обогатяване“, се черпи от уредбата в чл. 55-59 от ЗЗД¹⁴. Основните елементи могат да бъдат определени при съпоставителен анализ на чл. 59 като обща постановка¹⁵ на понятието, и чл. 55 като конкретизираща отделни самостоятелни хипотези на неоснователното обогатяване – и двете разпоредби изградени върху един и същ общ принцип на правото¹⁶. Чл. 55 и 59 ЗЗД имат различни функции и приложно поле като чл. 55 се отнася до престационните кондикции, докато чл. 59 ЗЗД има субсидиарно значение при останалите случаи, при които няма пряко преминаване на блага, така че идентификация на чл. 55 с чл. 59 е поначало неправилна; но, с оглед на особеностите на международното частно право, придържане към посоченото разграничение не е необходимо, тъй като тук се търси каква е основата на понятието за неоснователно обогатяване съгласно вътрешното право, а не какви са отделните хипотези на неоснователно обогатяване в българското право и техните *diferencia specificas*.

Чл. 59 очертава компонентите „обогатяване“, „без основание“, „за сметка на друго“, т.е. зад тези три компонента стои следното: обогатяване на едно лице; обедняване на друго; връзка между обогатяването и обедняването; липса на основание за обогатяването/обедняването (както и липса на друг иск за защита, но това не е релевантно към настоящия анализ). Чл. 55 ЗЗД сочи като елементи „получаване“, „нещо“ и група алтернативни компоненти - „без основание“, „отпаднало основание“, „неосъществено основание“, т.е. става въпрос за даване от едно лице; получаването му от друго; липса на основание за даването. Видно е, че уредбата разглежда три факта –

¹³ Вж. решение по делото *Indian Council For Enviro-Legal vs Union Of India & Ors* от 18.07.2011 г. на Върховния съд на Индия, пар. 152

¹⁴ Фактически състави на неоснователно обогатяване има и в редица други разпоредби – например чл. 12, ал. 2 ЗН; чл. 70, ал. 3 ЗС; чл. 72 ЗС; чл. 74 ЗС; чл. 534 ТЗ. Посочва се чл. 55-59 ЗЗД като обща уредба, изразяваща този общ правен принцип. На второ място, ЗЗД е вътрешноправен източник. Доколкото източниците на международното частно право не работят с особени дефиниции на този институт, българският съд следва да подходи към него въз основа на собствените си познания за него, т.е. съгласно ЗЗД като обща уредба.

¹⁵ Макар това да е господстващо разбиране, има и друго (Кр. Митев, *Неоснователното обогатяване*, С., 2014 г., стр. 40-44): че чл. 55-58 ЗЗД не е специален режим спрямо чл. 59 ЗЗД; че регламентират различни хипотези, още повече, че обогатяване/обедняване фигурира единствено в чл. 59 ЗЗД, докато чл. 55 ЗЗД обхваща единствено действия по dare.

¹⁶ Вж. Постановление 1 на Пленума на Върховния съд от 1979 г., т. 9

обогатяването; обедняването; основанието – като обогатяването и обедняването са зависими, те са резултат от наличието, респективно липсата, на основание¹⁷. Наистина, чл. 55 не коментира обогатяването/обедняването, но те могат да се изведат като логически последици от факта на настъпилото имуществено разместване. Именно поради това анализът на тази конструкция следва да се фокусира върху посочените ключови елементи – основанието, фактът на обогатяване и фактът на обедняване – тъй като, както ще бъде изяснено, те имат значение и за института в рамките на международното частно право. Дали обогатяването/обедняването е във връзка с пряка престация (напр. предаване на сума пари), или не, не променя конструкцията на института, макар на следващия квалификацията за целите на международното частно право етап да има значение, за да се направи квалификация за определяне на приложимата вътрешноправна норма (българска или чужда).

1.2.2. Съществуват няколко разбирания за основанието в понятието „неоснователно обогатяване“. Едното вижда в него *causa* по смисъла на чл. 26, ал. 2 ЗЗД¹⁸. Второ посочва основанието като валидно правоотношение¹⁹. Трето вижда основанието като юридически факт²⁰. Първото схващане за основанието е преодоляно както в българската, така и в чуждата правна доктрина, като е ясно, че *causa* се отличава по същността си от основанието, което чл. 55-59 ЗЗД имат предвид. Втората и третата тези не показват съществени разлики, доколкото юридическият факт е от значение за възникването на правоотношение²¹. Затова настоящото изследване възприема и двете разбирания за основанието – валидно правоотношение/юридически факт.

1.2.3. Гражданскоправните изследвания на неоснователното обогатяване извеждат широк кръг от факти, които могат да бъдат основания по смисъла на чл. 55-59 ЗЗД²². Такъв факт може да е договор, може да е разпореждане по силата на нормативен или административен акт, може да е ползване на чужда вещ и др.

1.2.3.1. Независимо от конкретния факт, при неоснователното обогатяване, се наблюдават две функционално обвързани правоотношения. Едното правоотношение може да се окаже като обуславящо, тъй като именно е правоотношението основание. То е предпоставка за възникване на второ правоотношение, обусловено от първото, като второто може да се характеризира и като „реституционно“ в светлината на чл. 55-59 ЗЗД. Това е така, защото обуславящото правоотношение е всъщност отношението (i) за което отпадналото, неосъщественото или изначално липсващото основание би се явило правопораждащ факт и същевременно (ii) е и отношението, при което се е осъществило разместването на имуществени блага - което основанието, ако съществуваше, би оправдало. В такъв случай обусловено е правоотношението по възстановяване, т.е. връщане на даденото без основание. По това правоотношение

¹⁷ Вж. Постановление 1 на Пленума на Върховния съд от 1979 г.

¹⁸ За това се застъпва А. Кожухаров, *Облигационно право. Отделни видове облигационни отношения*, С., 2002, стр. 340)

¹⁹ Вж. Л. Василев, *Облигационно право. Отделни видове облигационни отношения*, С., 1958, стр. 577-578

²⁰ Вж. Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 135-136

²¹ Вж. В. Ганев, *Правните отношения и правните институти*, Год. на Соф. университет, Юридически факултет, 1909-1910, в: В. Ганев, *Трудове по обща теория на правото*, С., 1998, стр. 136; В. Таджер, *Гражданско право на НРБ. Обща част. Дял II*, С., 2001, стр. 315

²² Вж. А. Кожухаров, *Облигационно право. Отделни видове облигационни правоотношения*, С., 2002, стр. 339-342

обеднилият се е кредитор с вземане - в настоящото изложение то се обозначава като „реституционен“ иск (иск с предмет вземането за връщане на неоснователното обогатяване). Това важи при наличието на отношение между страните, което предхожда реституцията и което е функционално свързано с реституционното.

1.2.3.2. Но, както се отбеляза по-горе, е напълно възможно между обогатилия се и обеднилия се да няма преходни отношения, поне такива, свързани с обогатяването/обедняването. Затова към този въпрос има и друга гледна точка. Искът за връщане на недължимо платено има за предмет субективно материално притезателно право. За възникването на това право е необходим фактически състав от (i) факт, разпореждащ имуществено разместване, който факт не се е осъществил, отпаднал е или липсва изобщо; (ii) налице е реално имуществено разместване. Дори когато няма разместване на блага, то има, обаче, факт, от който следва обогатяване/обедняване. Такъв факт например е извършването на подобрения в имот от съсобственик против волята на останалите съсобственици, което се обезщетява по силата на чл. 59 ЗЗД²³; увеличаването на наследствената маса - при исковете по чл. 12, ал. 2 ЗН между наследници и др. Това са случаи, при които има юридически факт, осъществяването на който е от функционално значение за реализацията на неоснователно обогатяване – фактът на обогатяване/обедняване е функция на преходния факт (подобрения и т.н.).

1.2.3.3. Това показва, че независимо кой подход се приеме, проблематиката на неоснователното обогатяване засяга три свързани факта (факт основание, факт обогатяване, факт обедняване).

1.3. Значение на разгледаните квалификация и правна конструкция за международното частно право

1.3.1. Посочените особености на неоснователното обогатяване служат като критерии за анализа на привръзките (формулите за привързване) в международното частно право при определяне на международната компетентност и приложимото право при разглеждане на реституционни искове. Така например, както се изследва по-долу, в хипотезата на неоснователно обогатяване в следствие на развалена или унищожена²⁴ договорна връзка, конструкцията на неоснователното обогатяване като две взаимно свързани правоотношения показва кои ще бъдат критериите за определяне на приложимото право към реституционното правоотношение, чрез определеното приложимо към обуславящото (договорно) отношение право.

1.3.2. Настоящото изследване има за цел да „конструира“ подход към казус, отнасящ се до неоснователно обогатяване и притежаващ белезите на гражданско (или търговско) дело с презграничен характер²⁵/международен елемент²⁶.

²³ Вж. Тълкувателно решение № 85 от 02.12.1968 г. на ВС

²⁴ Настоящото изследване неведнъж сочи прогласяването на нищожен договор и унищожаването на унищожаем такъв за основание за реституционен иск. Ясно е, че това не е хипотеза на приложение на чл. 55 ЗЗД *strictu sensu*, а на специалната разпоредба на чл. 34 ЗЗД. За улеснение, дори при коментиране на посочените искове се говори за неоснователно обогатяване по смисъла на чл. 55-59 ЗЗД, тъй като въпросните разпоредби очертават основата на института, макар и той да има проявленията си в специални законови хипотези като чл. 34 ЗЗД. Вж. М. Малчев, *Правото на реституция по чл. 34 ЗЗД при унищожени сделки*, Търговско и облигационно право 2/2014.

²⁵ С понятието работят източниците на МЧП на ЕС, напр. чл. 1 на Регламент „Брюксел Ia“; вж. Н. Натов (ред.), *Регламентът „Брюксел I“*. Коментар, С., 2012, стр. 39-40

Затова началната точка е моментът, при който, в следствие на надлежно сезиране на български съд, съдът ще се изправи пред извършването на поредица интелектуални операции²⁷, свързани с международното частно право, преди да се премине към разглеждането на конкретното дело по реда на ГПК. На първо място съдът следва да се запознае с въпроса, поставен пред него с исковата молба, като посочените тук критерии служат за ориентация за основните белези на казуса и определянето му като дело (i) което е гражданско (или търговско); (ii) с презграничен характер/международен елемент; (iii) с конкретен предмет - реституционен иск с предпоставките за това по режима на неоснователното обогатяване съгласно българското право.

В този момент този режим не се разглежда като приложимо право. Той може да бъде приложимо право, но може и да не се окаже такова. Това ще бъде установено при подвеждане на твърдяните факти под нормите от източниците, уреждащи приложимото право, и то след като е определена международната компетентност. Но преди това съдът следва да „стъпи“ върху режима на основателното обогатяване така, както на него му е познат съгласно ЗЗД, за да установи, че в исковата молба се твърди именно неоснователно обогатяване и претенцията е именно под формата на реституционен иск. А за да е това така, то е необходимо (и на този етап – достатъчно) ищецът да твърди следните факти: (i) намаляване на активите на ищеца и/или увеличаващо активите (намаляващо пасивите) на ответника (това ищецът не само ще твърди, но и ще трябва да доказва, ако се допусне искът)²⁸, което може да представлява пряко имуществено разместване, но и да е резултат от различни факти; (ii) липса на факт, обосноваващ посоченото в т. (i) имуществено състояние (напр. нищожна или развалена сделка; липса на възнаграждение/обезщетение за извършени подобрения и подобни).

Със съзнанието, че е изправен пред реституционен иск, съдът следва да пристъпи към преценка дали е компетентен съгласно правилата относно международната компетентност.

2. Международна компетентност

2.1. Съгласно КМЧП

Кодексът на международното частно право (КМЧП), макар и основен национален източник на българското международно частно право, не урежда специална международна компетентност на българските съдилища по искове за неоснователно обогатяване. В такъв случай, при приложимост на КМЧП, въпросът следва да се реши съгласно общото правило²⁹ (*forum rei sequitur/forum domicilii debitoris*, съд на ответника), тъй като неоснователното обогатяване не следва да се подведе към някоя от изрично уредените специални хипотези на международна компетентност при дела относно други правни институти (например при дела във връзка с договори, дела за непозволено увреждане, издръжка и др.).

2.2. Съгласно Регламент „Брюксел Ia“

²⁶ Това е утвърденото понятие в българската доктрина и отразено и в законодателството – чл. 1 КМЧП. Вж. В. Кутиков, *Международно частно право на Република България. Обща част*, С. 1993, стр. 10-18; Н. Нагов, *Коментар на Кодекса на международното частно право*, С., 2006, стр. 59

²⁷ Вж. Н. Нагов, *Коментар на Кодекса на международното частно право*, С., 2006, стр. 296-304

²⁸ Вж. Ж. Сталев, *Българско гражданско процесуално право*, С., 2012, стр. 263

²⁹ Чл. 4, ал. 1 КМЧП.

2.2.1. Регламент (ЕО) 44/2001 на Съвета от 22 декември 2000 г. (Регламент „Брюксел I“), който от 10 януари 2015 е заменен от Регламент 1215/2012 (Регламент „Брюксел Ia“), също урежда като обща и основна компетентност тази на съда по местоживеене (местопребиваване) на ответника (чл. 4 Регламент „Брюксел Ia“).

Възможно ли е да съществува в системата на Регламент „Брюксел Ia“ специално основание, под което да се подведе неоснователно обогатяване? В чл. 5, пар. 3 Регламент „Брюксел I“ уреждаше т.нар. „специална компетентност“, означена в българския текст като „*гражданска отговорност, деликт, квазиделикт*“. В българския текст на чл. 7, ал. 2 на новия Регламент „Брюксел Ia“, т.е. разпоредбата, която урежда същата материя, се говори за „*непозволено увреждане, деликт, квазиделикт*“. Въпреки използваните различни изрази истинска разлика няма. В английския, френски и немски текст и на двата регламента се използва едно и също: „*tort, delict, quasi-delict*“ (английски); „*matière délictuelle ou quasi délictuelle*“ (френски); „*eine unerlaubte Handlung oder eine Handlung, die einer unerlaubten Handlung gleichgestellt ist*“ (немски). От съпоставянето на използваните в текста на Регламента на различни езици понятия става ясно, че хипотезата на чл. 5, пар. 3, сега чл. 7, пар. 2 Регламент „Брюксел Ia“, визира отговорност с извъндоговорен източник за извършено гражданско правонарушение. Това е най-близко до понятието за „непозволено увреждане“ и „деликт“ във вътрешното българско право, за което и сегашният, не особено точен превод на чл. 7, пар. 2 говори, още повече при положение, че пар. 1 на същия член изрично регламентира исковете на договорно основание. Квазиделиктът, който също фигурира в чл. 7, пар. 2 също насочва към непозволеното увреждане. Това е понятие без самостоятелно обособен и пряко съответстващ правен институт във вътрешното българско право. Квазиделиктът е познат на римското право³⁰, от където е преминал в някои континентални правни системи, в които се използва да обозначи подвид на деликта, при който се наблюдава обективна (стриктна) отговорност³¹. Разграничението между непозволено увреждане, деликт и квазиделикт няма практическа релевантност, когато Регламент „Брюксел Ia“ се прилага от българския съд. То е налице, за да отговори на институти, които съществуват като самостоятелно обособени в законодателството и доктрината на някои държави членки, например Франция³².

Следователно, онова, което чл. 5, пар. 3 Регламент „Брюксел I“, а понастоящем чл. 7, пар. 2 Регламент „Брюксел Ia“, несъмнено урежда, е извъндоговорната отговорност, кореспондираща на понятието за деликт по чл. 45 ЗЗД. Това обаче сочи, че пар. 2 не казва нищо за неоснователно обогатяване (макар с използването на израза „гражданска отговорност“ при действието на Регламент „Брюксел I“ да се създаваше погрешна представа, че и други искове за реализиране на гражданска отговорност могат да се подведат под тази разпоредба). Следователно, реституционният иск не попада в изричните хипотези, уредени в чл. 7, пар. 2 Регламент „Брюксел Ia“³³, макар те да са най-близки до неговото естество.

³⁰ Такава е например т.нар. ноксална отговорност – отговорност на собственика на роб за вредите, причинени от роба

³¹ Вж. R. Zimmermann, *The Law of Obligations*, Cape Town, 1996, стр. 1126-1131

³² Вж. Н. Натов (ред.), *Регламентът „Брюксел I“*. Коментар, С., 2012, стр. 81

³³ Така вж. U. Magnus, P. Mankowski (ed.), *Brussels I Regulation*, Sellers, 2007, стр. 187; Н. Натов (ред.), *Регламентът „Брюксел I“*. Коментар, С., 2012, стр. 83. Но по въпросът обаче има сериозни спорове – вж. G. Panagopoulos, *Restitution in private international law*, Oxford University Press, 2000, стр. 197-205.

В следващия пар. 3 на Регламент „Брюксел Ia“ изрично се говори за иск за реституция. Това обаче няма общо с дефиницията тук реституционен иск, който има за предмет неоснователно обогатяване. Понятието „реституция“ има в някои правни системи (напр. Общото право) широк смисъл, който обхваща иски за обезщетение на вреди. Поставянето на такъв „реституционен“ иск в пар. 3, обвързвайки го с деяние, което води до наказателно производство, показва, че става въпрос за хипотеза, която е различна от иска за връщане на недължимо платено. Хипотезата на пар. 3 всъщност се отнася до предявяването на граждански иск в наказателния процес, а неговата квалификация следва от деликта, не от неоснователното обогатяване. Поради това и пар. 3 не се явява възможна специална компетентност.

Изводът е, че чл. 7, пар. 2 или 3 Регламент „Брюксел Ia“ не обосновават специална компетентност за иски за неоснователно обогатяване, така че приложима за такива иски ще е общата компетентност (съд на ответника).

2.2.2. Това обаче не означава, че в Регламент „Брюксел Ia“ не могат да се намерят възможни специални основания за международна компетентност. По-долу следват няколко хипотези, при които все пак е възможно да се избегне общата компетентност.

2.2.2.1. Както беше отбелязано по-горе, неоснователното обогатяване обхваща и хипотезата на престация без валидна договорна връзка при положение, че договорът е прогласен за нищожен, унищожен като недействителен или развален. И трите случая могат да доведат до иск за връщане на даденото по договора. Такъв иск е свързан с договор и именно поради това посочената хипотеза на реституционен иск попада в кръга на исовете, уредени от чл. 7, пар. 1 Регламент „Брюксел Ia“. Понятието „договор“ има самостоятелно, автономно тълкуване, което не бива да се влияе от квалификация *lex fori*³⁴ според вътрешноправните критерии на сезирания съд – за да се установи какво е „договор“, Съдът на Европейския съюз (СЕС) постановява в практиката си, че следва да се изхожда от факта на доброволно поемане на задължения³⁵. В това широко понятие влизат не само договорите, както се разбират от вътрешното българско право, но и едностранните сделки. Затова българският съд е международно компетентен, когато е сезиран с иски за връщане на даденото по недействителен³⁶ или развален договор, когато изпълнението на задълженията, произтичащи от договора, са на територията на Република България, независимо от местопребиваването или седалището на ответника³⁷. Това е компетентност, която е релевантна само в посочените хипотези и е алтернативна на основната, т.е. тази по чл. 4 Регламент „Брюксел Ia“. Второ, тя има значение само при приложението на Регламента. Ако не той е приложим, а КМЧП, то това алтернативно основание на международна компетентност не може да обоснове компетентността на българския съд.

Възможно обяснение за това е квалификацията на понятието неоснователно обогатяване във връзка с понятието *restitution*: тъй като *restitution* се отнася и до деликти, лесно англоезичните автори групират всякакви основания за реституционни иски в чл. 5, ал. 3. Това обаче не е правилно.

³⁴ Вж. Н. Натов, *Коментар на Кодекса на международното частно право*, С., 2006, стр. 296-304

³⁵ Вж. решението по дело C-26/91 *Jakob Handte & Co. GmbH v Traitements Mécano-chimiques des Surfaces SA*, параграф 15

³⁶ Това не е единственото възможно разбиране. Например по делото *Colorificio Paulin SpA v. Soc. Sogeref Artlin* италианският Върховен съд е приел, че иск за връщане на платено по нищожен договор не попада в обхвата на чл. 5, пар. 1 Регламент „Брюксел I“. Обяснение за това е тезата, че нищожността означава и липса на поети задължения към насрещната страна.

³⁷ Така и при недействителни едностранни сделки.

2.2.2.2. Българският съд е компетентен и по свързания иск, щом е компетентен съгласно КМЧП по един от предявените такива и връзката между исковете налага съвместното им разглеждане (чл. 21, ал. 1 КМЧП)³⁸. Кога се налага съвместно разглеждане българският съд преценява според вътрешното си процесуално право. При връзка между исковете се наблюдава другарство³⁹ или обективно съединяване⁴⁰. Затова например е мислимо иск за прогласяване на нищожността или за унищожаване на договор да бъде международно подведомствен на българските съдилища поради изпълнение на договора в България, а това ще доведе и до компетентност на сезирания български съд по съединен реституционен иск, ако съдът прецени, че е необходимо да разгледа и двата иска заедно⁴¹. По този начин, макар и в типичния случай реституционният иск е в компетентността на българския съд само ако чл. 4 КМЧП е изпълнен, то ако е свързан с иск във връзка с договор, общата компетентност по чл. 4 КМЧП може да бъде избегната⁴².

2.2.2.3. Горното следва да се разграничи от разбирането за „свързани дела“ при приложението на Регламент „Брюксел Ia“. Регламент „Брюксел Ia“ в чл. 30, пар. 1 визира свързани дела, но има предвид дела, при които решението по едното обуславя второто така, че вторият иск не следва да се разглежда, докато решението по първия не е постановено⁴³. Тази хипотеза не се отнася до разглеждане на два иска – по обуславящо и обусловено правоотношение - заедно в едно и също производство, и затова не може да се съпоставя с горната.

2.3. Необходимостта от въвеждане на специална компетентност за искове за неоснователно обогатяване

Разрешението, което Регламент „Брюксел Ia“ и КМЧП дават, е незадоволително поради липсата – с изключение на въпросите, свързани с договорни отношения – на алтернативност и гъвкавост при определяне на международната компетентност относно неоснователно обогатяване, докато такива са налице при други институти (например деликт). Могат да бъдат посочени аргументи защо липсата на специални основания, пригодени към особеностите на неоснователното обогатяване, биха представлявали проблем в едно или друго отношение, а това навежда и на разсъждения *de lege ferenda*.

2.3.1. Общото разбиране при регламентирането на съдебната компетентност е, че ответникът е максимално защитен от неоснователни претенции пред удобен за него

³⁸ Вж. Н. Натов, *Коментар на Кодекса на международното частно право*, С., 2006, стр. 213-214

³⁹ Вж. Ж. Сталев, *Българско гражданско процесуално право*, С., 2012 г. стр. 384-391

⁴⁰ Вж. О. Стамболиев, *Обективно съединяване на искове в гражданския процес*, С., 1999, стр. 49-82

⁴¹ Вж. например Определение 214/16.04.2009 г. по ч.т.д. 156/2009 г. на ВКС, отнасящо се до производство, в което Софийски градски съд е сезиран с искове за установяване на нарушение на право на търговска марка, осъждане на нарушителя да бъде преустановено, както и осъдителен иск за обезщетение. Ответник е холандско дружество. Тъй като се обосновава твърдение за нарушение на територията на Република България, то и останалите искове по чл. 76 ЗМГО са приети като международно подведомствени на българския съд.

⁴² Отделно, ако международно компетентен съд по несъстоятелността (чл. 3 Регламент (ЕО) 1346/2000) е български такъв, то с отменителните искове по ТЗ ще могат да се съединят, респективно българският съд ще може да разгледа като международно компетентен, и обусловени искове на основание чл. 55 ЗЗД за попълване на масата на несъстоятелността (вж. чл. 649, ал. 2 ТЗ).

⁴³ Вж. U. Magnus, P. Mankowski (ed.), *Brussels I Regulation*, Sellers, 2007, стр. 497; C. McLachlan, *Lis Pendens in International Litigation*, M. Nijhoff, 2010, стр. 267-302

съд⁴⁴; същевременно обаче процесуалните закони предвиждат и специални основания за компетентност, съобразени с особеностите на процесните материални отношения, интересите на по-слаба страна ищец и др. фактори⁴⁵. Ако се направи съпоставка с режима на определяне на международната компетентност при деликт, при деликта наличието на паралелни международно компетентни съдилища дава възможност искът да се предяви по мястото, където значима част от вредите са се реализирали, респективно там, където е най-удобно за понеслия вреди ищец⁴⁶. Такава възможност при неоснователното обогатяване няма, макар обеднилият се да не е в по-добро положение от претърпелия непозволено увреждане⁴⁷.

2.3.2. Както беше разгледано в т.1, понятието за неоснователно обогатяване в различните правни системи не е еднакво, нещо повече, не е и еднородно. Това е важно с оглед на квалификацията, която българският съд ще направи за целите на преценката както на международната компетентност, така и на приложимото право. Той квалифицира с оглед на критериите, извлечени от собственото си право – това е неминуемо, дори императивно за него⁴⁸. Същевременно обаче, при приложение, че липсва специално основание за международна компетентност, свързано с неоснователно обогатяване, то в голямата част от случаите, с изключение на тези, свързани с договорни отношения, ще се приложи общата компетентност. Така се стига до ситуация, при която обогатилият се ответник по реституционен иск се намира в една държава, а, например, благото (напр. вещта), във връзка с която се е обогатил – в друга. Интересът на ищеца е, доколкото е възможно, да води както исковия процес, така и последващото изпълнително производство в една и съща държава. Ако търси изпълнение върху въпросната вещ на територията на друга държава, различна от Република България, той неминуемо ще трябва да премине през производство по признаване и допускане до изпълнение на българското съдебно решение и чак след това да пристъпи към принудително изпълнение. Наистина, Регламент „Брюксел Ia“ съществено промени режима на изпълнение на съдебни актове, постановени в държави от ЕС като на практика изключи фазата на съдебно признаване на чуждия съдебен акт, преди да бъде приведен в изпълнение в България (макар че остава възможността длъжникът да води иск да бъде отказано допускане до изпълнение на акта). Същевременно обаче ако вещта е на територията на трета страна, извън ЕС, то производството по признаване и допускане до изпълнение там ще бъде неминуемо.

2.3.3. В случай, че мястото на обогатяване е извън България – например при подобрения в недвижим имот – то и приложимото право ще бъде, следвайки привръзката по мястото на обогатяване – правото на тази държава. Така българският

⁴⁴ Ж. Сталев, *Българско гражданско процесуално право*, С., 2012 г. стр. 134

⁴⁵ Такива са например чл. 105-115 ГПК; също вж. чл. 5 Регламент „Брюксел I“

⁴⁶ Вж. U. Magnus, P. Mankowski (ed.), *Brussels I Regulation*, Sellers, 2007, стр. 190-191. Това отговаря на принципното разрешение приложимата привръзка да дава приоритет по-скоро на защитата на интереса на увредения, отколкото на защитата на интереса на държавата по местоизвършването на непозволеното увреждане (вж. напр. Б. Мусева, *Деликтът в международното частно право*, С., 2011 г., стр. 39-40). Това следва да се приема за деликта не само при определяне на приложимото право, но и при определяне на международната компетентност.

⁴⁷ Срв. напр. с Кодекса на МЧП на Белгия, където (чл. 96, пар. 3) международната компетентност на белгийските съдилища се учредява и при правопораждащ за реституционното правоотношение факт, осъществил се на територията на Белгия.

⁴⁸ Чл. 39, ал. 1 КМЧП. Разбира се, може да се наложи съдът да направи квалификация *lege causae* или автономна квалификация, при тълкуването на източник на правото на ЕС.

съд ще бъде компетентният да разгледа делото, но ще е и длъжен да приложи чуждото право. По начало не в това е проблемът – българският съд трябва да приложи чуждо право, когато са налице предпоставките за това⁴⁹. Но в системата на определяне на международната компетентност има хипотези, в които е регламентирано съвпадение между съда и приложимото от него право. Така например привръзките при деликта съвпадат: *forum loci delicti (forum loci damni) – lex loci delicti (lex loci damni)*⁵⁰. При съпоставима ситуация с неоснователното обогатяване⁵¹, при него изцяло липсва уредба в тази насока.

2.3.4. Мислима е и хипотезата, в която ищецът би имал интерес да обезпечи последващото изпълнение върху процесното благо. Но ако то се намира на територията на трета държава (включително и ако е в ЕС), то обезпечителният процес трябва да се развие там⁵², независимо, че реституционният иск следва да се разгледа от българският съд като международно компетентен.

3. Приложимо право

Най-ранният момент за квалификация с оглед определянето на приложимо материално право е проектодокладът по чл. 140, ал. 3 ГПК, респективно докладът в открито заседание (чл. 146, ал. 1 ГПК). Това е служебно задължение на съда (чл. 39 КМЧП).

КМЧП урежда неоснователното обогатяване в член 111. Всъщност въпросната разпоредба на КМЧП отговаря на чл. 10 от Регламент (ЕО) 864/2007 на Европейския парламент и Съвета от 11.07.2007 г. относно приложимото право към извъндоговорни задължения (Регламент „Рим II“) като по този начин основаният национален източник на българското международно частно право е хармонизиран с европейския такъв в сферата на извъндоговорните отношения. Тъй като Регламент „Рим II“ има предимство пред КМЧП, то практическите хипотези на приложение на КМЧП са сведени до

⁴⁹ Вж. чл. 44 КМЧП. Неприлагането на чуждото право е основание за обжалване, респективно отменя - прави съдебното решение неправилно, т.е. порочно.

⁵⁰ Така например чл. 7, пар. 2 на Регламент „Брюксел Ia“ сочи като привръзка мястото на вредоносното събитие. Същевременно чл. 4, пар. 1 на Регламент „Рим II“ привързва приложимото към деликта право към мястото на осъществяването на вреди (*loci damni*). Традиционно относно определяне на мястото на вредоносното събитие се приема разширително тълкуване, така че да бъде включено и мястото на реализация на вредите, не само мястото на осъществяване на породилия ги факт (вж. U. Magnus, P. Mankowski (ed.), *Brussels I Regulation*, Sellers, 2007, стр. 190-191; Б. Мусева, *Деликтът в международното частно право*, С., 2011 г., стр. 39-40). В резултат от това на практика, напълно в интерес на увредения, той ще може да предяви претенцията си за обезщетение по мястото, където е понесъл вреди, независимо къде е то. Това има особено значение за случаи, в които част от вредите се осъществяват късно след самия вредоносен факт (напр. катастрофа в една държава и продължително лечение в друга, където е местопребиваването на увреденото лице).

⁵¹ При положение, че и при деликта, и при неоснователното обогатяване става въпрос за извъндоговорни отношения, те са традиционно групирани и регламентирани заедно.

⁵² С решенията по дела *Denilauer* и *van Uden* СЕС е въвел като критерий изискване за реална връзка между предмета на обезпечителната мярка и компетентният да я наложи съд. Следва да се изведе правилото, че искът се обезпечава от местния съд в държавата, където се намира предметът на обезпечителната мярка – противното поставя под въпрос суверенната равнопоставеност между съдебните органи на различните държави. Вж. по-подробно Д. Драгиев, *Международната компетентност на българския съд да обезпечи бъдещ иск, по който не е международно компетентен*, сп. Норма, бр. 11/2014

минимум⁵³. Независимо от това, режимът по същество е еднакъв. Той регламентира три отделни хипотези (и четвърта коригираща).

3.1. Първа хипотеза: привързване на реституционното с преходно съществуващо правоотношение

Логически първа хипотеза (макар и разположена систематично като ал. 2 на чл. 111 на КМЧП, докато в Регламент „Рим II“ е именно на първо място като пар. 1 на чл. 10) е тази, при която неоснователното обогатяване се разглежда в светлината на обуславящо правоотношение – „във връзка с друго отношение между страните, като например договор“. Такава хипотеза е например разваляне или унищожаване на договор, при която следва *restitutio in integrum*. Примерът с договора не следва обаче да се абсолютизира. Ако например става въпрос за задължения, следващи от административен акт или от смесен фактически състав с публичноправен елемент (напр. административен акт), при последваща отмяна и отпадане с обратна сила на правното основание за отношението, то и реституционното правоотношение ще бъде привързано към онова право, регламентирало обуславящото такова. Привързките, чрез които се определя приложимото право към обуславящото (напр. договорно или възникнало при едностранна сделка⁵⁴ като менителничен ефект) правоотношение, ще служат и като критерии за приложимото право и към реституционното правоотношение.

3.2. Втора хипотеза: привързване на реституционното правоотношение с местонахождението на страните

Втората хипотеза, в параграф 2 на чл. 10 на Регламент „Рим II“ (ал. 3 на чл. 111 КМЧП), определя единствен белег за привързване – общото обичайно местопребиваване⁵⁵ на страните по правоотношението (*lex loci habitationis*) в една и съща държава по време на настъпване на неоснователното обогатяване (за това понятие вж. т. 3.3 по-долу). До тази хипотеза се достига единствено при липса на предпоставки за приложимост на пар. 1. Кое правоотношение – Регламент „Рим II“ и КМЧП не указват, но следва да се приема, че става въпрос за обусловеното, реституционното отношение, а не обуславящото, тъй като това е отношението, предмет на иска, който българският съд, като международно компетентен, разглежда. Хипотезата по пар. 2 е систематично обособена от тази по пар. 1, което дава основание да се счита, че те регламентират два логически и смислово различни режима - ако пар. 1 визира страните по обуславящото отношение, то пар. 2 има предвид тези по обусловеното такова.

3.3. Трета (обща) хипотеза: териториално привързване

3.3.1. Общата хипотеза е тази по параграф 4 на чл. 10 на Регламент „Рим II“, съответно ал. 1 на чл. 111 КМЧП. При нея липсват специални елементи на обусловеното,

⁵³ При действието на Регламентите „Рим I“ и „Рим II“ българският съд ще трябва да приложи тях, щом бъде сезиран с иск с квалификация в обхвата им, тъй като имат преимущество пред КМЧП. Реално погледнато, това прави разпоредбите на Част III от КМЧП практически изключително рядко приложими.

⁵⁴ Вж. Д. Драгиев, *Приложимо право към едностранните сделки в българското международно частно право*, Търговско и облигационно право 4/2014

⁵⁵ Под обичайно местопребиваване на юридически лица Регламент „Рим II“ има предвид мястото на централното управление (чл. 23), т.е. по презумпция държавата по седалището, респективно регистрацията.

реституционното правоотношение - с оглед страни или връзка с други отношения. Мястото на неоснователно обогатяване е посочено като единствен правнорелевантен критерий за привързване (*lex loci conditionis*). Това е мястото, в което за една от страните по отношението – която се явява длъжник по реституционното правоотношение – се реализира актив, благо, обогатяване. В КМЧП се говори за настъпване на обогатяването; за сравнение, в българския текст на Регламент „Рим II“⁵⁶ се говори за настъпване на обогатяването, а в другите варианти това е мястото, където неоснователното обогатяване *“took place”* (в английския текст); *“s'est produit”* (във френския текст); *„eingetreten ist“* (в немския текст): т.е. и в трите, сравнително уеднаквено, се визира териториална привръзка – именно мястото, където то е станало, настъпило, осъществило се е⁵⁷.

За да се изясни съдържанието на това понятие, на първо място трябва да се уточни какво следва да се разбира под онова благо, актив, с което се е осъществило обогатяването, и как неговите белези могат да окажат влияние върху определянето на мястото на настъпване на обогатяването. Също така следва да се посочат възможните обяснения на понятието „място на настъпване на обогатяване“ като се изведе предложение за алгоритъм при определянето на това място като привръзка. Несъмнено квалификацията на посочените понятия ще бъде през призмата на понятията на българското право като *lex fori* на сезирания български съд, дори и ако в крайна сметка преценката отведе съда до заключение за привързване към материално право, различно от българското. Това важи включително и когато се прилагат актове от правото на ЕС, които обикновено се квалифицират автономно, а не по *lex fori*, доколкото Регламент „Рим II“ не предоставя автономни дефиниции, които да служат за критерии⁵⁸.

3.3.2. Характерът на актива/благоото може да бъде определящ за мястото на обогатяване. На първо място, активът/благоото е имуществено понятие. Правнорелевантният актив не е нравствена категория⁵⁹. Дори и активът да има нравствено измерение, то той е предмет на разглеждане в контекста на неоснователното обогатяване заради способността му да се оцени парично, да има стойност в гражданския и търговски оборот. Под актив/благоо може да се разбира широк кръг от явления. Това могат да бъдат вещни, облигационни права, права над обекти на интелектуалната собственост и др. Същевременно обаче, макар активът да се разбира традиционно като увеличаване в имуществената сфера на обогатилия се, това не бива да се абсолютизира. Неоснователно обогатяване се реализира не само чрез придобиване на права, но и чрез намаляване на пасив, т.е. на задължения⁶⁰. Неоснователното обогатяване не е просто увеличаване на имуществото на обогатилия се, а изменение в имуществения му комплекс (т.е. както правата, така и задълженията), в следствие на което е поставен в по-благоприятно състояние в сравнение със *status quo ante*.

В тази връзка следва да се разгледа и въпросът дали обогатяване не представлява и предоставяне на вещь във фактическата власт, каквото е например владението на

⁵⁶ Вж. S. Pitel, *Rome II and Choice of Law for unjust enrichment* в: *Rome II Regulation and applicable law to non-contractual obligations*, Martinus Nijhoff, 2009, стр. 246-250

⁵⁷ Привръзката е широко разпространена. Вж. напр. чл. 128, пар. 2 на Кодекса на МЧП на Швейцария.

⁵⁸ Така Т. Тодоров, *Международно частно право. Европейският съюз и Република България*, С., 2010, стр. 418

⁵⁹ Вж. Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 84-85

⁶⁰ Вж. Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 91

недвижим имот. Исковете по ЗС разрешават този въпрос без прибегване до режима на неоснователното обогатяване⁶¹. Различно е обаче положението на собственика, чието право на собственост се оспорва и който е загубил владението над имота си. В такъв случай реституционният иск (чл. 57 във връзка с чл. 55 ЗЗД) би намерил приложение, независимо от приложимостта на ревандикацията⁶².

3.3.3. Най-съществена връзка на взаимна зависимост между характера на благо и мястото на обогатяване има при разграничението между индивидуално определено и неиндивидуализирано или потребимо/заместимо имущество, предмет на неоснователно обогатяване.

При индивидуално определената движима вещь, която е преминала у обогатилите се, привръзка е местонахождението ѝ⁶³. Релевантната привръзка относно недвижим имот също е местонахождението му (*lex rei sitae*)⁶⁴. Такъв следва да бъде и критерият относно обогатяване във връзка с конкретна вещь (вж. например подобрения, направени от държател, тъй като интересите му нямат защита по ЗС⁶⁵; при присъединяване, преработване, приращение⁶⁶). Ако става въпрос за индивидуализирани парични знаци, например такива в банков сейф (касета), то ще се приложи критерият на тяхното местоположение.

Но когато става въпрос за родово определени и заместими или потребими вещи⁶⁷ или за сума пари, която постъпва по банкова сметка и се „смесва“ с останалите средства по сметката? В първия случай най-често става въпрос за суми, преведени по безкасов път. Едно решение е да се изследва по коя банкова сметка сумите са постъпили и оттам да се идентифицира кое е мястото на обогатяване като място, където се намира съответният банков клон/седалище на банката. То обаче не е единственото възможно. Паричните суми по банковите сметки са неиндивидуализирани, заедно с останалите парични средства, заведени по сметка, се трансформират, стриктно погледнато, във вземане на титуляра на сметката срещу банката. А на практика банковите сметки се закриват и откриват лесно, както и лесно се извършват преводи между тях. Активът, благо, представляващо получена сума пари, може да се разглежда в по-голяма степен като „плюс“ за лицето, в чийто контрол е и което го задържа, отколкото като

⁶¹ Вж. Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 87-88. Това са посесорните иски за връщане на загубено владение.

⁶² Вж. Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 68-70; Съгласно едно виждане (това на Л. Василев), ЗС като по-нов закон е отменил мълчаливо чл. 57 на ЗЗД. Друго поддържа, че няма такава отмяна, а напротив – приложимостта на чл. 57 ЗЗД не е изменена, тя има самостоятелно приложно поле, тъй като обхваща и връщането на действителната стойност, т.е. една заместваща облага, с която иначе ответникът би се обогатил. Вж. А. Кожухаров, *Облигационно право. Отделни видове облигационни отношения*, С., 2002, стр. 352-353; М. Марков, *Унищожаване, разваляне, прекратяване и отмяна на договор и последиците относно даденото*, Търговско и конкурентно право 4/2008

⁶³ По аргумент и от чл. 64-65 КМЧП

⁶⁴ Така вж. например Решение 5417 от 23.07.2012 г. на СГС по въззивно гр. д. 682/2012 г.

⁶⁵ Вж. Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 89. Държателят не може да се ползва от исковете по чл. 72-74 ЗС.

⁶⁶ Вж. Г. Боянов, *Българско вещно право*, С., 2009, стр. 328

⁶⁷ Според едно виждане (Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 93) при родово определени вещи самото им предаване на обогатилото се лице ги индивидуализира и това предопределя връщането им в натура, т.е. привръзката ще е по местонахождението им. Не така стоят нещата, ако това са потребими/заместими вещи, например два тона жито – ще се дължи или връщане в натура, т.е. хипотезата по т. 3.3.4.1, или при невъзможност - равностойността, т.е. привръзката ще е в хипотезата на т. 3.3.4.2.

привързано към конкретното местонахождение (седалище) на банката или нейния клон. Същественото е, че благо то увеличава имуществената сфера на получателя с един позитив, обогатява го, макар и неоснователно. Следователно, трудно е критерият на физическото местоположение да се приложи реалистично към посочената категория житейски хипотези. Това важи и за случаите, когато обогатяването не може да се отнесе до конкретна вещь, а е резултат на подобро състояние на имуществения комплекс на обогатилия се (при съпоставка на баланса между актив и пасив).

3.3.4. Затова е необходимо да се потърси друг начин за определяне кое е релевантното място на настъпване на обогатяването.

Обогатяването, респективно обедняването, е както (правнорелевантен) факт само по себе си, така и резултат от друг юридически факт. Такъв факт може да бъде както правно действие, така и юридическо събитие⁶⁸. В такъв случай се наблюдава верига от факти. От един правнорелевантен такъв – например погрешно плащане по банкова сметка – се поражда фактът на обогатяването – например, постъпилите без годно за това правно основание парични средства по банковата сметка на обогатилия се.

Мястото на извършване на правното действие е различно от мястото на обогатяването. Кой е релевантният критерий за определяне на приложимото право? Изглежда, че това трябва да бъде мястото на обогатяването. Но и двата факта са свързани с обогатяването, като единият дори е довел до другия. Същото важи и когато в следствие на погрешния превод са постъпили парични средства по банковата сметка, но са изтеглени от нея от трето място – тогава отново се поставя въпросът къде е мястото на обогатяването: дали е свързано с банковата сметка, респективно банката, при която е отворена сметката, или с мястото, където обогатилият се е изтеглил парите – там той реално, фактически получава възможността да ползва парите по предназначението им? С оглед на резултата, това ще е мястото, в което реално се намира благо то „в повече“⁶⁹. От друга страна, както беше разгледано по-горе, това е релевантно само когато става въпрос за индивидуално определена вещь. Ако са преведени парични средства или благо то има друга форма, не може да става дума за тяхно „локализиране“ – обеднилият ще разполага с притежание за възстановяване на равностойна сума, но не и за връщане на конкретна вещь. Така и ще бъде при случай на подобрения в имот – иска се паричната равностойност (според оценка на стойността), няма как вещественно да се предаде на ищеца благо то, което ответникът е получил неоснователно⁷⁰.

Тезите, които се излагат във връзка с определянето на мястото на настъпване на обогатяването, разглеждат всичките посочени критерии.

Едно възможно решение е, както се посочи, това да бъде мястото на физическото разположение на благо то, с което се е увеличило имуществото. Второ разрешение е мястото на настъпване да се счита мястото на действието или събитието, причинило обогатяването/обедняването. Трета хипотеза е това да е мястото на получаване на съответния актив. Четвърта е това да бъде мястото на ответника – местопребиваването

⁶⁸ Ч. Големинов, *Неоснователно обогатяване*, С., 2011, стр. 94-95

⁶⁹ Вж. Р. Stone, *EU Private International Law*, Elgar Publishing, 2010, стр. 415. Авторът приема, че ако критерий е мястото на крайно обогатяване, това силно ще затрудни определянето на приложимо право.

⁷⁰ Т. Тодоров, *Международно частно право. Европейският съюз и Република България*, С., 2010, стр. 420. Така и В. Станчева-Минчева, *Коментар на Кодекса на международното частно право*, С., стр. 551.

му или седалището му. Пета теза избягва посочването на твърд критерий, а предпочита разглеждането на всички факти *ad hoc* за всеки случай, за да се отсее кое е релевантното място.

3.3.4. Горното сочи, че макар критерият на чл. 10, пар. 3 на Регламент „Рим II“, респективно чл. 111, ал. 1 КМЧП, да е един, зад него стои множество от факти, които могат да служат като привръзки. Нека проблемът бъде, както се посочи по-горе, разпределен в няколко групи от възможни привръзки според характера на обогатяването и характера на актива/благого.

3.3.4.1. Първата група са индивидуално определените вещи, като тук се включват движими (вкл. индивидуализирани парични знаци) и недвижими вещи, както и подобренията на вещи. Критерият следва да бъде тук самото местонахождение на вещта. Предмет на реституционния иск при обогатяване в тази група ще бъде връщане на самата вещь (арг. от чл. 57 във връзка с чл. 55 ЗЗД) или притезание за паричната равностойност (арг. от чл. 57 ЗЗД, чл. 59 ЗЗД и чл. 96-97 ЗС).

3.3.4.2. Втората група са неиндивидуализирани и потребими или заместими активи, например парични суми по банкови сметки. Възможните критерии са два – мястото на акта, който води до неоснователно обогатяване (например нареждане на погрешен превод по банкова сметка) и мястото на получаване и задържане на благого (т.е., съгласно горния пример, мястото на банковата сметка) – което може да е както определено място във физическото пространство, но е също така възможно да се приеме по презумпция това да бъде местопребиваването или седалището на задържащия без основание благого (виж по-долу т. 3.3.4.3).

3.3.4.3. Третата група обхваща всяко увеличаване на патримониума, което представлява придобити права или намалени задължения, и което не е обвързано с конкретна вещь или благо и не е свързано и с предходно отношение между страните⁷¹. Тук определянето на правнорелевантен фактор на привързване е най-трудно, тъй като мястото на обогатяване няма пространствено измерение. Предмет на реституционния иск е единствено притезание за паричната равностойност на обогатяването.

За тази група в най-голяма степен важи логиката на предложеното и относно предходната група (по т. 3.3.4.2) – под място на обогатяване да се разбира мястото, откъдето обогатилото се лице контролира, управлява имуществото си, т.е. по една житейска презумпция това е местопребиваването/седалището на лицето. Полученото благо увеличава имуществената му сфера с един позитив, обогатява го. Затова е правилно да се приеме, че мястото на (обичайно) пребиваване, а за юридическите лица – седалището, са релевантните фактори за привързване. Това са, по презумпция, „центровете на интересите“⁷² на правните субекти, обогатени неоснователно от

⁷¹ Lawrence Collins, (ed)., *Dicey, Morris and Collins on the Conflict of Laws*, 14th ed. (London, Sweet & Maxwell, 2006), Rule 230

⁷² „Център на интересите“ е понятие, което фигурира в редица актове на международното частно право – вж. например Регламент (ЕО) 1346/2000, Съображение 13. Критерият се ползва и в други клонове на вътрешното българско законодателство (напр. чл. 4, ал. 1, т.4 ЗДДФЛ). Смесово това е един „гъвкав“ критерий, който цели да бъдат взети предвид редица релевантни обстоятелства при преценката къде едно лице реално е ситуирано, за да се избегне манипулация, чрез която формално да бъде привързано към една държава (например чрез регистрация), но да извършва дейността си на територията на друга. По това понятие търси да отрази именно действителното състояние, което го прави релевантно и към

получаването на съответното благо. Неслучайно сходната разпоредба в американското право говори за получаването на „ползата“ от неоснователното обогатяване, т.е. това е мястото, където обогатеният може действително да се възползва от актива⁷³. Нещо повече, съвременната епоха дава възможност за дистанционен достъп и управление на банковите сметки, а презграничната активност, включително и чрез виртуалното пространство⁷⁴, е в апогей. Там, където физическото лице е трайно установено или е регистрирано юридическото лице и е седалището му, всъщност е и мястото, където може да се приеме, че се осъществява обогатяването⁷⁵.

3.3.5. Изводът от направения анализ сочи, че зад понятието място на настъпване на обогатяването стои кръг от възможни привръзки. Въз основа на горния преглед може да се очертае алгоритъм на стъпките, които да се предприемат при определяне на приложимото право. Предпоставка за приложение на този алгоритъм е, първо, липса на свързаност на неоснователното обогатяване с преходно отношение между страните и, второ, местонахождение на страните в различни държави (независимо от локализирането на самото обогатяване).

Решението коя е (или кои са) релевантната към конкретния случай е следствие от разглеждане, на първо място, на характера на самото обогатяване. Втората стъпка е разглеждане на останалите релевантни факти.

3.3.5.1. При обогатяване, свързано с индивидуализирано имущество, то следва да се привърже към държавата на физическото разположение на имуществото.

3.3.5.2. В останалите хипотези на обогатяване се конкурират мястото на получаване с мястото на ответника (местопребиваване/седалище).

В голяма част от случаите те на практика съвпадат. Но въпреки това, ако не съвпадат, първият за целите на анализа критерий трябва да е или по презумпция (*praesumptio hominis*) привръзката с ответника (по аргументите от т. 3.3.4.3), или двете привръзки да се разглеждат като алтернативни. Добър пример в тази насока е режимът на непозволеното увреждане (и по Регламент „Рим II“, и по КМЧП), в който мястото на вредоносното събитие и мястото на понасяне на вредите са алтернативни и задават няколко възможни алтернативни правопорядъка за конкретния казус⁷⁶.

Алтернативността обаче затруднява вземането на решение, макар и двата алтернативни критерии да бъдат релевантни за конкретното дело. В такъв случай за разрешаване на

настоящото изследване. В голяма степен определението за обичайно местопребиваване по чл. 48 КМЧП има същите цели. За понятието „център на интересите“ в светлината на Регламент „Рим II“ вж. и А. Корнезов, *Международна компетентност и приложимо право в ЕС при непозволено увреждане чрез публикации в интернет*, Правна мисъл 4/2014, стр. 65-70

⁷³ American Restatement (Second) of Conflict of Laws, Section 221, 2 (c)

⁷⁴ Така например разглеждането на въпросната привръзка би било значително затруднено, ако си представим отношения, развили се във виртуалната среда на интернет – как би се определило мястото на настъпване на обогатяване в една изцяло делокализирана сфера като интернет? Поради това предложеното тълкуване на понятието, с което се извежда на преден план не просто мястото на получаване на благо, а местопребиваването на страната по реституционното правоотношение, която се ползва от благо, може да преодолее това усложнение.

⁷⁵ В това отношение е сполучливо мнението на G. Panagopoulos, *Restitution in private international law*, Oxford University Press, 2000, че истинският фактор е не мястото на обогатяване, а *кой* е обогатеният се, т.е. местонахождението му.

⁷⁶ Вж. U. Magnus, P. Mankowski (ed.), *Brussels I Regulation*, Sellers, 2007, стр. 190-191

тази конкретна подхипотеза (обогатяване, което не е свързано с индивидуализирано имущество) приложение може да намери общото начало за изследване на най-тясната свързаност (вж. т. 3.4 по-долу).

След проверката на първия критерий – привръзката с ответника, може да се направи проверка дали, съгласно принципа на най-тясната връзка, се стига до противоположен резултат. Тази проверка има коригираща функция, за да установи дали решението в конкретния случай отговаря в най-пълна степен на особеностите на фактическата му обстановка. Затова, според фактите на конкретния случай, възможно е и да се определи като приложимо правото по мястото на получаване, а не това по мястото на ответника. Обратно, ако единственият факт, свързан с държава, различна от тази по място на ответника, е наличието на банкова сметка, например, където са получени пари по грешка, трудно може да се приеме, че това, а не мястото на ответника, ще е правилната привръзка.

3.4. Коригираща хипотеза: най-тясна връзка

3.4.1. Конкретното разрешение може да се коригира (или провери), респективно отклони, съгласно принципа на най-тясна връзка⁷⁷ (чл. 10, пар. 4 Регламента; чл. 111, ал. 4 КМЧП). Принципът на най-тясната връзка може да намери приложение на две плоскости.

Както се видя, при едната - по т. 3.3.5.2 по-горе, той ще насочи приложимото право към правото на онази от алтернативно привръзваните с казуса държави, която е в по-тясна връзка с делото.

Тук обаче не става въпрос за това. Целта на приложението на коригиращата хипотеза е да се направи проверка дали, въпреки че е ясно, че се прилага някоя от хипотезите по пар. 1-3 на чл. 10, (т.е. става дума за свързаност с друго правоотношение или, при липса на такова, за индивидуализиран или неиндивидуализиран актив), приложението на алгоритъма на разсъждение по т. 3.3.5, не води до заключение, че има и друга, по-тясно свързана с казуса държава. Чл. 10, пар. 4 Регламент „Рим II“/чл. 111, ал. 4 КМЧП има отклоняваща функция, т.е. ако има такава държава, която е по-тясно свързана от другите по привръзките по чл. 10, пар. 1-3/чл. 111, ал. 1-3, то нейното право следва да е приложимо. Последното би дерогирало и приложимото към обуславящото правоотношение право, като това може да доведе включително и до привързване към мястото на действието, довело до обогатяването или мястото на обедняването⁷⁸.

3.4.2. Затова е мислимо проверката чрез коригиращият критерий да се реализира чрез идентифициране на група факти, свързани с държавата, където непосредствено се е реализирало обогатяването, и група факти, свързани с държавата, където са крайните последици (често това е мястото на ответника), с цел да се приложи правото на тази

⁷⁷ Чл. 111, ал. 4 КМЧП/ чл. 10, пар. 4 Регламент „Рим II“; Вж. за института Н. Натов, *Коментар на Кодекса на международното частно право*, С., 2006, стр. 87-91

⁷⁸ Такъв пример е английското дело *Arab Monetary Fund v Hashim* [1996] 1 Lloyd's Rep. 589, по което съдът е приел, че макар и процесните неоснователно получени суми да са преведени по банкова сметка в Швейцария, фактите на случая са почти изцяло свързани с Абу Даби и това обосновава приложението на правото на Абу Даби, а не на Швейцария.

държава, която е по-тясно свързаната с казуса от двете⁷⁹. Ако фактите сочат към трета, то е наложително да се разгледа, евентуално и приеме, възможността за приложимост на правото на третата страна, стига повечето правнорелевантни факти да са свързани именно с нея.

3.4.3. Независимо от изхода на тази проверка, международно компетентният български съд следва и да съобрази съвместимостта на определеното приложимо право, ако то не е българското право, в частност понятието за неоснователно обогатяване в него, с българския обществен ред, а в случай на несъвместимост това може да доведе до приложимост на българското право, независимо от релевантните привръзки (чл. 45, ал. 3 КМЧП *in fine*).

3.5. Автономия на волята

Горният анализ не е приложим, ако страните по реституционното правоотношение се споразумеят за избор на приложимо към спора им право (чл. 14 от Регламент „Рим II“). Това ще е допустимо само при избор след осъществяването на обогатяването без основание.

Изключение от това правило урежда пар. 1, буква „б“ на чл. 14 от Регламент „Рим II“, съгласно който изборът на приложимо право е допустим и преди възникването на реституционното правоотношение при наличието на две предпоставки: щом е между страни, упражняващи търговска дейност, и е осъществен при свободно договаряне⁸⁰.

3.6. Обхват на приложимото право

Обхватът на определеното като приложимо право има значение в няколко посоки.

3.6.1. Тъй като става въпрос за приложимо право към реституционното правоотношение, това е правото, което урежда кои са правнорелевантните факти, за да бъде уважена като основателна претенцията по реституционния иск⁸¹. Тъй като субективното материално право на реституция, т.е. вземането за неоснователно обогатяване, е обусловено от юридически факти, то приложимото право определя кои са юридическите факти (или предпоставките) за възникване на правото на реституция в конкретния случай.

3.6.2. Затова, ако разгледаните по-горе привръзки посочат като приложимо българското право, то:

3.6.2.1. Българският съд ще трябва да установи дали предпоставките за неоснователно обогатяване по смисъла на чл. 55-59 ЗЗД (или в случаите на приложимост на някой от специалните фактически състави в законодателството, напр. чл. 12, ал. 2 ЗН) са налице. Това са именно факти, свързани с обуславящото правоотношение.

⁷⁹ Вж. за такова предложение Lawrence Collins (ed.), *Dicey, Morris and Collins on the Conflict of Laws*, 14th ed. (London, Sweet & Maxwell, 2006), стр. 1889

⁸⁰ Вж. подробен анализ на тези предпоставки в: Б. Мусева, *Деликтът в международното частно право*, С., 2011 г., стр. 95-97; Б. Мусева, *Автономия на волята при неопозволеното увреждане – в лоното на Кодекса на международното частно право и Регламент (ЕО) 864/2007 относно приложимото право към извъндоговорни отношения в: Автономия на волята в международното частно право*, С., 2008 г.

⁸¹ Вж. чл. 114, ал. 1, т. 1 КМЧП; чл. 15, буква „а“ Регламент „Рим II“ – и в двете разпоредби става дума за основанията, условията за отговорността, т.е. предпоставките за възникване на притезанието за реституция

3.6.2.2. Доказването се урежда от българското право. Това включва и разпределението на тежестта на доказване. Ако съдът е стигнал до заключение за приложимост на друго право, той трябва да провери как това право урежда тежестта на доказване, а не пряко да приложи собственото си разбиране от вътрешното си право. Този въпрос не се квалифицира *lex fori*, а според материалното право, тъй като засяга кои са фактите, обуславящи съществуването на субективното материално право (чл. 30, ал. 1 КМЧП).

В хода на процеса съдът прилага собственото си процесуално право, т.е. българското гражданско процесуално право. То поставя определени ограничения при доказването (чл. 164 ГПК). Същевременно съгласно чл. 30, ал. 2 КМЧП, ако приложимото материално право допуска доказване на обстоятелствата чрез свидетелски показания, за които чл. 164 ГПК поставя ограничения, то това е допустимо и пред българския съд, когато прилага това право, т.е. чуждото правило относно доказването дерогира ограниченията в българския ГПК (но само ако фактът, за който се иска доказване, се е осъществил в държавата, чието право се прилага). Това може да има съществено значение, тъй като би допуснало доказването на дадени обстоятелства, които иначе не биха могли да бъдат доказани в процес, при който е приложимо българското материално право. Същевременно обаче чл. 22, пар. 2 от Регламент „Рим II“ посочва, че допустимите доказателствени средства са тези съгласно правото на сезирания съд или съгласно приложимото право, но във втория случай те могат да бъдат допуснати само доколкото такива се уреждат и от правото на съда. С други думи, обстоятелствата, които се доказват чрез свидетелски показания съгласно приложимо чуждо право към съществуването на спора, могат да се докажат в български съд, защото ГПК предвижда свидетелските показания като доказателствено средство. Обратно, ако чуждо право предвижда определени доказателствени средства (напр. някои арабски законодателства допускат клетвата пред Бог като доказателствено средство), които българското право не приема за доказателствени средства, то те не биха били допустими в български процес. Чл. 22, ал. 2 не обвързва мястото на осъществяване на подлежащия на доказване факт с исканите да бъдат допуснати доказателствени средства, което означава, че, поради приоритетът на Регламент „Рим II“ пред КМЧП, то последното изискване на чл. 30, ал. 2 КМЧП (фактът да се е осъществил в държавата, чието право е приложимо) не следва да се прилага⁸².

3.6.2.3. Приложимото право определя и приложимия давностен срок (чл. 63 КМЧП) – както продължителността му, така и момента, от който започва да тече. Това е особено важно, тъй като в различните правни системи обикновено сроковете са различни. Българското право урежда сравнително дълъг срок (пет години в общия случай).

3.6.2.4. Приложимото право урежда и последиците от уважаване на иска, т.е. параметрите на отговорността⁸³. Ако реституционният иск е основателен, съдът ще трябва да постанови реституция. Параметрите на реституцията (т.е. какво, как, кога се реституира, например дали се дължи възстановяване в натура, възстановяване на равностойността, т.н.) ще се определят съгласно българското право.

4. Изводи

⁸² Вж. така и Б. Мусева, *Деликтът в международното частно право*, С., 2011 г., стр. 242-243

⁸³ Вж. чл. 114, ал. 1, т.1-9; чл. 15, букви „а“, „з“ Регламент „Рим II“ – граници, обхват на отговорността по претенцията и редица свързани въпроси.

Настоящото изследване извежда няколко особености на института на неоснователното обогатяване в международното частно право.

Първо, поради липсата на уеднаквеност в понятието за неоснователно обогатяване, българският съд трудно би черпил квалификацията на института от друг източник освен българското право, т.е. ЗЗД.

Той би бил международно компетентен при дела за неоснователно обогатяване преимуществено когато ответникът е в Република България.

Това, от своя страна, ще доведе и най-често до приложимост и на българското материално право, независимо дали защото се търси реституция във връзка с имущество, намиращо се в Република България, или защото тук се намира местопребиваването, респективно седалището на ответника.